।। ॐ श्री परमात्मने नमः ।।

।। अथ तृतीयोऽध्यायः ।।

तेस्रो अध्याय

अध्याय दुईमा भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि यो बुद्धि तिम्रोलागि ज्ञानमार्गको विषयमा भनिएको हो। कुन बुद्धि? यो नै कि युद्ध गर। जितेपछि महामहिमको स्थिति प्राप्त गर्नेछौ र हारेपछि देवत्व छ। जीतमा सर्वस्व छ र हारपछि पनि देवत्व छ। केहीं पाउँछौ नै। अतः यस दृष्टिले लाभ र हानि दुवैमा केही न केही पाइन्छ नै। थोरै पनि क्षति हुँदैन। फेरि भने, अब यसैलाई तिमी निष्काम कर्मयोगको विषयमा सुन– जुन बुद्धिसँग युक्त भएर तिमी कर्महरूको बन्धनबाट राम्रो ढँगले छुट्कारा पाउने छौ। फेरि उसको विशेषताहरूमा प्रकाश पार्नुभयो। कर्म गर्ने बेला आवश्यक सावधानीहरूमा जोड (बल) दिए कि फलको वासना गर्ने नहोऊ, कामनाबाट रहित भएर, कर्ममा प्रवृत्त होऊ र कर्ममा तिम्रो अश्रद्धा पनि नहोओस्, जसबाट तिमी कर्मबन्धनबाट मुक्त हुनेछौं। मुक्त त हुनेछौ, तर बाटोमा आफ्नो स्थिति देखा परेन।

अतः अर्जुनलाई निष्काम कर्मयोगभन्दा ज्ञानमार्ग सजिलो र प्राप्ति हुनसक्ने प्रतीत भयो। उनले प्रश्न गरे– जनार्दन! निष्काम कर्मभन्दा ज्ञानमार्गै तपाईको दृष्टिमा श्रेष्ठ छ भने मलाई भयंकर कर्ममा किन लगाउनु हुन्छ? प्रश्न स्वभाविक थियो। मानौं कि एउटै स्थानमा जानको लागि दुई बाटोहरू छन्। यदि तपाईलाई वास्तवमा जानु छ भने तपाई अवश्य प्रश्न गर्नु हुनेछ कि यसमा सजिलो कुन हो? यदि गुर्न हुन्न भने तपाई बटुवा होइन। ठीक यसैप्रकार अर्जुनले पनि प्रश्न राखे–

अर्जुन उवाच

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव।।१।।

जनहरूमा दयागर्ने जनार्दन! यदि निष्काम कर्मयोगभन्दा ज्ञानयोग तपाईलाई श्रेष्ठ मान्य छ भने हे केशव! तपाई मलाई भयंकर कर्मयोगमा किन लगाउनु हुन्छ?

निष्काम कर्मयोगमा अर्जुनलाई भयंकरता देखियो; किनकि यसमा कर्म गर्नमा नै अधिकार छ, फलमा कहिल्यै पनि छैन। कर्म गर्नमा अश्रद्धा पनि नहोस् र निरन्तर समर्पणको साथ योगमा दृष्टिराख्दै कर्ममा लागिरहन्छ। जबकि ज्ञानमार्गमा हारेपछि देवत्व छ, जितेपछि महामहिमको स्थिति छ। यसप्रकार अर्जुनलाई निष्काम कर्मयोगभन्दा ज्ञानमार्ग सजिलो प्रतीत भयो। यसैले उनले निवेदन गरे–

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्।।२।।

तपाई यी मिसिएका (छ्यासमिस) कुराहरूबाट मेरो बुद्धिलाई मोहित जस्तै गर्नुहुन्छ। तपाईले मेरो बुद्धिको मोहलाई हटाउन प्रवृत्त हुनु भएको छ। अतः यीमध्ये कुनै एउटा निश्चय गरेर भन्नुस्, जसबाट म **'श्रेय'**– परमकल्याण मोक्ष प्राप्त गर्न सकूँ। यसमा श्रीकृष्णले भन्नुभयो–

श्रीभगवानुवाच

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्।।३।।

निष्पाप अर्जुन! यो संसारमा सत्य–शोधका दुई धाराहरू मबाट पहिले भनिएका छन्। पहिलोको तात्पर्य कुनै बेला सतयुग वा त्रेतामा होइन बरू भर्खरै जुन दोश्रो अध्यायमा भनिएको छ– ज्ञानीहरूको लागि ज्ञानमार्ग र योगीहरूको लागि निष्काम कर्ममार्ग भनिएको छ। दुबै मार्गहरूका अनुसार कर्म त गर्नु नै पर्नेछ। कर्म अनिवार्य छ।

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति।।४।।

अर्जुन! मानिस कर्महरूलाई न आरम्भ गर्नुभन्दा पहिले निष्कर्मताको अन्तिम स्थितिलाई प्राप्त हुन्छ र न त आरम्भ गरिएका क्रियालाई त्यागेरमात्र भगवत्प्राप्तिरूपी परमसिद्धिलाई नै प्राप्त गर्दछ। अब तिमीलाई ज्ञानमार्ग राम्रो लागोस् वा निष्काम कर्ममार्ग, दुबैमा कर्म त गर्नु नै पर्नेछ।

प्रायः यस स्थलमा मानिसहरू भगवत्पथमा सानो बाटो र बचाऊ खोज्न लाग्दछन्। "कर्म आरम्भ नै गरेन, भइगए निष्कर्मी"– कतै यस्तो भ्रम न रहोस्। यसैले श्रीकृष्ण जोड दिनुहुन्छ कि कर्महरूलाई आरम्भ नगर्नाले कोही निष्कर्मभावलाई प्राप्त गर्दैन। शुभाशुभ कर्महरूको जहाँ अन्त्य हुन्छ, त्यहाँ परमनिष्कर्मताको त्यस स्थितिलाई कर्म गरेर नै पाउन सकिन्छ। यसैप्रकार धेरै मानिसहरू भन्दछन्, "हामी त ज्ञानमार्गी हौं, ज्ञानमार्गमा कर्म छदै छैन।"– यस्तो मानेर कर्महरूलाई त्याग्नेहरू ज्ञानी हुँदैनन्। आरम्भ गरिएको क्रियालाई त्याग्नुमात्रले कोही भगवत्साक्षात्काररूपी परमसिद्धिलाई प्राप्त गर्दैन; किनकि–

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः।।५।।

कुनै पनि मानिस कुनै कालमा क्षणमात्र पनि कर्म नगरीकन बस्न सक्दैन; किनकि सबै मानिस प्रकृतिद्वारा उत्पन्न भएका गुणहरूबाट विवश भएर कर्म गर्दछन्। प्रकृति र प्रकृतिबाट उत्पन्न गुण जबसम्म जीवित छन् तबसम्म कुनै पनि पुरुष कर्म नगरीकन बस्नै सक्दैन।

अध्याय चारको तैतिसौं र सैतिसौं श्लोकमा श्रीकृष्णले भन्नुहुन्छ कि यावन्मात्र कर्म ज्ञानमा समाप्त हुन्छन्। ज्ञानरूपी अग्निले सम्पूर्ण कर्महरूलाई भस्म गरिदिन्छ। यहाँ उनी भन्छन् कि कर्म नगरीकन कोही बस्नै सक्दैन्। अन्त्यमा ऊ महापुरुषले के भन्नुहुन्छ? वहाँको आशय यो छ कि यज्ञ गर्दा–गर्दै तीनवटै गुणहरूबाट अतीत भएपछि मनको विलय र साक्षात्कारको साथ यज्ञको परिणाम निस्केपछि कर्म समाप्त हुन्छन्। त्यस निर्धारित क्रियाको पूर्णताभन्दा पहिले कर्म मेटिदैन, प्रकृतिले पिण्ड छाड्दैन।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते।।६।।

यति हुँदा–हुँदै विशेषरूपले मुर्ख मानिसहरू, जो कर्मेन्द्रियहरूलाई हठले रोकेर इन्द्रियहरूका भोगलाई मनले स्मरण गरी रहन्छन्, उनीहरू मिथ्याचारी हुन्, पाखण्डी हुन्, न कि ज्ञानी। सिद्ध छ कि श्रीकृष्णकालमा पनि यस्ता रुढिहरू थिए। मानिसहरू गर्नेयोग्य क्रियालाई छोडेर इन्द्रियहरूलाई हठले रोकेर बस्दथे र भन्दथे कि "म ज्ञानी हुँ", "पूर्ण छु"। तर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि उनीहरू धूर्त हुन्। ज्ञानमार्ग राम्रो लागोस् वा निष्काम कर्मयोग, दुबै मार्गहरूमा त कर्म गर्नु नै पर्नेछ।

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते।।७।।

अर्जुन! जो पुरुष मनले इनिदैयहरूलाई वशमा राखेर, जब मनमा पनि वासनाहरूको स्फुरण हुँदैन, बिल्कुलै अनासक्त भएर कर्मेन्द्रियहरूबाट कर्मयोगको आचरण गर्दछ, त्यो श्रेष्ठ हो। ठीक छ, बुझें कि कर्मको आचरण गरुँ; तर यहाँ प्रश्न उठ्छ कि कुन कर्म गरुँ? यसमा भन्नुहुन्छ–

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः।।८।।

अर्जुन! तिमी निर्धारित गरिएको कर्मलाई गर। अर्थात् कर्म त धेरै छन्, ती मध्ये कुनै एउटा छानिएको छ, त्यही नियत कर्मलाई गर। कर्म नगर्नुभन्दा कर्म गर्नु नै श्रेष्ठ हो। यस कारण कि गरिराख्यो भने, थोरै पनि बाटो हिड्यो जस्तो कि पहिले भनिसकिएको छ– महान् जन्म–मृत्युको भयबाट उद्धार गर्ने छ, यसैले श्रेष्ठ छ। कर्म नगरेमा तिम्रो शरीर–यात्रा पनि सिद्ध हुने छैन। शरीर–यात्राको अर्थ मानिसहरू भन्दछन्– 'शरीर–निर्वाह'। कस्तो शरीर–निर्वाह? के तपाई शरीर हुनुहुन्छ? यो पुरुष जन्म–जन्मान्तरदेखि, युग–युगान्तरदेखि शरीरको यात्रा नै गर्दै आइरहेको छ। जस्तै वस्त्र पुरानो भयो भने दोस्रो–तेस्रो धारण गर्छन्, यसैप्रकार कीरा–फट्याङ्ग्रादेखि लिएर मानव, ब्रह्मादेखि लिएर सम्पूर्ण

संसार परिवर्तनशील छ। तलमाथिका योनिहरूमा बराबर यो जीवले शरीरहरूको नै यात्रा गर्दैछ। 'कर्म' कुनै यस्तो वस्तु हो, जो यस यात्रालाई सिद्ध गरिदिन्छ, पूर्ण गरिदिन्छ। मानौं कि एउटा पनि जन्म लिनुपर्‍यो भने यात्रा जारी छ, अहिलेसम्म बटुवा हिड्दै छ। ऊ अरु–अरु शरीरहरूको यात्रा गर्दैछ। यात्रा पूर्ण तब हुन्छ, जब गन्तव्यमा पुगिन्छ। परमात्मामा स्थिति भएपछि यस आत्मालाई शरीरहरूको यात्रा गरी रहनु पर्दैन अर्थात शरीर–त्याग र शरीर–धारणगर्ने क्रम समाप्त हुन्छ। अतः कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो कि यस पुरुषलाई फेरि शरीरहरूको यात्रा गर्नु पर्दैन। **'मोक्ष्यसेऽशुभात्' (गीता, ४/१६)–** अर्जुन! यस कर्मलाई गरेर तिमी संसार–बन्धन 'अशुभ'बाट छुटकारा पाउनेछौं। कर्म कुनै यस्तो वस्तु हो, जसले संसार–बन्धनबाट मुक्ति दिलाउँछ। अब प्रश्न उठ्छ कि त्यो निर्धारित कर्म के हो? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर।।९।।

हे कौन्तेय! यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। त्यो क्रिया नै कर्म हो जसबाट यज्ञ पूर्ण हुन्छ। सिद्ध छ कि कर्म एउटा निर्धारित प्रक्रिया हो। यसको अतिरिक्त जुन कर्महरू हुन्छन्, के ती कर्म होइनन्? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– होइन, त्यो कर्म होइन। **'अन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः'–** यो यज्ञको प्रक्रियाको अतिरिक्त संसारमा जे जति गरिन्छ, सम्पूर्ण संसार जसमा रात–दिन व्यस्त छ, त्यो यसै लोकको एउटा बन्धन हो, न कि कर्म। कर्म त **'मोक्ष्यसेऽशुभात्'**– अशुभ अर्थात् संसार–बन्धनबाट छुटकारा दिने हो। मात्र यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। त्यो कार्य नै कर्म हो, जसबाट यज्ञ पूर्ण हुन्छ। अतः अर्जुन! त्यस यज्ञको पूर्तिको लागि सँग–दोषबाट अलग भएर राम्ररी कर्मको आचरण गर। सँग–दोषबाट अलग नभइकन यो कर्म नै हुँदैन।

अब हामीले थाहा पायौं कि 'यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो'; तर यहाँ फेरि एउटा नवीन प्रश्न उठयो कि त्यो यज्ञ के हो, जसलाई गर्न सकियोस्? यसको लागि पहिले यज्ञको बारेमा न भनेर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि यज्ञ कहाँबाट आयो? यसले के दिन्छ? त्यसको विशेषतामाथि प्रकाश पार्नुभयो र चौथो

अध्यायमा गएर स्पष्ट गर्नुभयो कि यज्ञ के हो, जसलाई हामीले कार्यरूप दिन सकौं र हामीबाट कर्म होओस्? योगेश्वर श्रीकृष्णको शैलीबाट स्पष्ट छ कि जुन वस्तुको चित्रण गर्नुछ, वहाँले पहिले त्यसको विशेषताहरूको चित्रण गर्नुहुन्छ जसबाट श्रद्धा जागृत होस्, त्यसपछि वहाँ त्यसमा अपनाउनुपर्ने सावधानीहरूमाथि प्रकाश पार्नु हुन्छ र अन्त्यमा मुख्य सिद्धान्त प्रतिपादन गर्नुहुन्छ।

स्मरण रहोस् कि यहाँ श्रीकृष्णले कर्मको दोस्रो अँगमाथि प्रकाश पार्नु भयो कि कर्म एउटा निर्धारित क्रिया हो। जो जसो गरिन्छ, त्यो कर्म होइन।

अध्याय दुईमा पहिलो पटक कर्मको नाम लिनुभयो, त्यसको विशेषताहरूमा जोड (बल) दिनुभयो, त्यसमा अपनाउनुपर्ने सावधानीहरूमा प्रकाश पार्नुभयो; तर यो भन्नु भएन कि कर्म के हो? यहाँ अध्याय तीनमा बताउनभयो कि कर्म नगरीकन कोही बस्न सक्दैन। प्रकृतिबाट पराधीन भएर मानिस कर्म गर्छन्। यस्तो भए पनि मानिसहरू इन्द्रियहरूलाई हठपूर्वक रोकेर मनले विषयहरूको चिन्तन गर्छन्, उनीहरू दम्भी हुन्, दम्भको आचरण गर्नेहरू हुन्। यसैले हे अर्जुन! मनले इन्द्रियहरूलाई समेटेर तिमी कर्म गर। तर प्रश्न जस्ताको त्यस्तै छ कि कुन कर्म गर्ने? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो– अर्जुन! तिमी निर्धारित गरिएको कर्म गर।

अब प्रश्न उठ्छ कि निर्धारित कर्म के हो, जसलाई हामी गरौं? तब वहाँले बताउनुभयो कि यज्ञलाई कार्यरूप दिनु नै कर्म हो। फेरि प्रश्न उठ्छ कि त्यो यज्ञ के हो? यहाँ यज्ञको उत्पत्ति, विशेषता बताएर शान्त हुनु हुनेछ र अगाडि अध्याय चारमा यज्ञको पुरा रूप पाइनेछ, जसलाई गर्नु 'कर्म' हो।

कर्मको यो परिभाषा गीतालाई बुझ्ने साँचो हो। यज्ञको अतिरिक्त संसारमा मानिसहरू केही न केही गर्दै रहन्छन्। कोही खेती गर्छ त कोही व्यापार, कोही पदासीन छ भने कोही सेवक, कोही आफूलाई बुद्धिजीवी भन्दछ भने कोही श्रमजीवी, कोही समाज–सेवालाई कर्म मान्दछ भने कोही देश–सेवालाई र यीनै कर्महरूमा मानिसहरू सकाम र निष्काम कर्मको भूमिका बनाएर बसेका छन्। तर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि ती कर्म होइनन्। **'अन्यत्र लोकोऽयं**

कर्मबन्धनः'– यज्ञको प्रक्रियाको अतिरिक्त जे जति पनि गरिन्छ, त्यो यसै लोकको बन्धनकारी कर्म हो न कि मोक्ष प्रदान गर्ने कर्म। वस्तुतः यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। अब यज्ञको बारेमा न भनेर पहिले यो बताउनु हुन्छ कि यज्ञ कहाँबाट आयो?–

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्।।१०।।

प्रजापति ब्रह्माले कल्पको आदिमा यज्ञसहित प्रजालाई रचेर भने कि यस यज्ञद्वारा बृद्धिलाई प्राप्त होऊ। यो यज्ञ तिमीहरूको '**इष्टकामधुक्**'– जसबाट अनिष्ट नहोस्, विनाशरहित इष्ट–सम्बन्धी कामनाको पूर्ति गर्नेछ।

यज्ञसहित प्रजालाई कसले रच्यो? प्रजापति ब्रह्माले। ब्रह्मा को हो? के चार मुख र आठवटा आँखा भएका देवता, जस्तो कि प्रचलित छ? होइन, श्रीकृष्णको अनुसार देवता नामको कुनै छुटै सत्ता छँदै छैन। फेरि प्रजापति को हुन्? वस्तुतः जसले प्रजाको मूल उद्गम परमात्मामा प्रवेश गरिसकेको छ, त्यो महापुरुष प्रजापति हो। बुद्धि नै ब्रह्मा हो।– '**अहंकार शिव बुद्धि अज, मन शशि चित्त महान।' (रामचरितमानस, ६/१५क)** त्यस समय बुद्धि यंत्रमात्र हुन्छ। त्यस पुरुषको वाणीमा परमात्मा नै बोल्छ।

भजनको वास्तविक क्रिया प्रारम्भ भएपछि बुद्धिको उत्तरोत्तर उत्थान हुन्छ। प्रारम्भमा त्यो बुद्धि ब्रह्मविद्यासँग सँयुक्त हुनाले 'ब्रह्मवित्' कहलाउँछ। क्रमशः विकारहरूको शमन भएपछि ब्रह्मविद्यामा श्रेष्ठ हुनाले 'ब्रह्मविद्वर' भन्ने गरिनछ। उत्थान अरू सूक्ष्म भएपछि बुद्धिको अवस्था विकसित हुन्छ, त्यसलाई 'ब्रह्मविद्वरीयान' भन्ने गरिन्छ। त्यस अवस्थामा ब्रह्मविद्वेता पुरुषले अरूलाई पनि उत्थान मार्गमा ल्याउनसक्ने अधिकार प्राप्त गर्छ। बुद्धिको पराकाष्ठा हो 'ब्रह्मविद्वरिष्ठ' अर्थात् ब्रह्मवित् को त्यो अवस्था, जसमा इष्ट प्रवाहित छ। यस्तो स्थितिवाला महापुरुष प्रजाको मूल उद्गम परमात्मामा प्रविष्ट र स्थिर रहन्छ। यस्ता महापुरुषहरूको बुद्धि मात्र यन्त्र हो, त्यो नै प्रजापति कहलाउँछ। उनी प्रकृतिको द्वन्द्वको विश्लेषण गरेर 'आराधना–क्रिया'को रचना गर्छन्। यज्ञको अनुरूप संस्कार दिनु नै प्रजाको रचना हो। यसभन्दा पूर्व समाज

अचेत, अव्यवस्थित रहन्छ। सृष्टि अनादि छ, संस्कार पहिलेदेखि नै छन्; तर अस्त-व्यस्त विकृत छन्। यज्ञको अनुरूप उनलाई ढाल्नु नै रचना वा सजाउनु हो।

यस्तो महापुरुषले कल्पको आदिमा यज्ञसहित प्रजाको रचना गरे। कल्पले निरोगी बनाउँछ। बैदले कल्प दिन्छ; कसैले कायाकल्प गर्दछ। यो क्षणिक शरीरहरूको कल्प हो। वास्तविक कल्प तब हुन्छ जब भवरोगबाट मुक्ति मिलोस्। आराधनाको प्रारम्भ यस कल्पको शुरुआत हो। आराधना पूरा भएपछि तपाईको कल्प पूराभयो।

यसप्रकार परमात्मा स्वरूपस्थ महापुरुषले भजनको प्रारम्भमा यज्ञसहित संस्कारहरूलाई सुसंगठित गरेर भने कि यस यज्ञद्वारा तिमी बृद्धिलाई प्राप्त होऊ। कस्तो बृद्धि? के घर कच्चीबाट पक्की बन्नेछ? आम्दानी बढी हुनलाग्नेछ। होइन, यज्ञ 'इष्टकामधुक्'- इष्ट-सम्बन्धी कामनाको पूर्ति गर्नेछ। इष्ट हो परमात्मा, त्यस परमात्मा-सम्बन्धी कामनाको पूर्तिगर्ने हो। प्रश्न स्वाभाविक छ कि यज्ञले सोझै त्यस परमात्माको प्राप्ति गराईदिनेछ अथवा क्रमिक रूपमा हिडेर-

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ।।११।।

यस यज्ञद्वारा देवताहरूको उन्नति गर अर्थात् दैवी सम्पद्को बृद्धि गर। ती देवताहरूले तिमीहरूको उन्नति गर्नेछन्। यसप्रकार आपसमा बृद्धिगर्दै परमश्रेय, जसको पछि केही पनि पाउन शेष नरहोस, यस्तो परमकल्याणलाई प्राप्त गर। जसो-जसो हामी यज्ञमा प्रवेश गर्नेछौं (अगाडि यज्ञको अर्थ हुनेछ आराधनाको विधि) त्यसो-त्यसो हृदय-देशमा दैवी सम्पद् अर्जित हुँदै जानेछ। 'परमदेव' एकमात्र परमात्मा हो, त्यस परमदेवमा प्रवेश दिलाउने जो सम्पद छ, अन्तःकरणको जो सजातीय प्रवृत्ति छ, त्यसैलाई 'दैवी सम्पद्' भनिन्छ। त्यसले परमदेवलाई सम्भव गराउँछ, यसैले दैवी सम्पद् भनिन्छ, न कि बाहिरी देवता-ढुङ्गा-पानी, जस्तो मानिसहरू कल्पना गर्छन्। योगेश्वर श्रीकृष्णको शब्दमा तिनीहरूको कुनै अस्तित्व नै छैन। अगाडि भन्नुहुन्छ-

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः।।१२।।

यज्ञद्वारा संवर्धित देवता (दैवी सम्पद्) तपाईको **'इष्टान् भोगान् हि दास्यन्ते'**– इष्ट अर्थात् आराध्य–सम्बन्धी भोगहरूलाई दिनुहुनेछ, अरू केही पनि होइन। **'तैः दत्तान्'**– वहाँ नै एकमात्र दाता हुनुहुन्छ। इष्टलाई पाउने अरू कुनै विकल्प नै छैन। यी दैवी गुणहरूलाई नबढाइकन जसले यस स्थितिको भोग गर्छ त्यो निश्चय नै चोर हो। जब उसले पाएकै छैन भने के भोग्नेछ? तर अवश्य भन्छन् कि हामी त पूर्णछौं, तत्वदर्शीहौं। यस्तो गफ दिनेहरू यस पथबाट मुख लुकाउने खालका हुन्। त्यो निश्चय नै चोर हो, न कि प्राप्तिवाल। तर प्राप्ति गर्नेले के पाउँछन्?–

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्।।१३।।

यज्ञबाट बचेको अन्नलाई खाने सन्तजन सबै पापहरूबाट मुक्त हुन्छन्। दैवी सम्पद्को बृद्धि गर्दा–गर्दै परिणाममा प्राप्तिकाल नै पूर्तिकाल हो। जब यज्ञ पूर्ण भयो, तब बाँकी बचेको ब्रह्म नै अन्न हो। यसैलाई श्रीकृष्णले अर्को शब्दमा भन्नुभयो– **'यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्।'**– यज्ञले जसको सृष्टि गर्छ त्यस भोज्य पदार्थलाई खानेहरू ब्रह्ममा प्रविष्ट हुन्छन्। यहाँ, वहाँले भन्नुहुन्छ कि यज्ञबाट बाँकी बचेको पदार्थलाई (ब्रह्म–पीयूषलाई) ग्रहण गर्नेहरु सबै पापहरूबाट छुटकारा पाउँछन्। सन्तजनले त छुटकारा पाउँछन्; तर पापी मानिसहरू मोहले उत्पन्न शरीरहरूको लागि कठोर श्रम गर्छन्। उनीहरू पाप खान्छन्। उनीहरूले भजन पनि गरे, आराधनालाई बुझे, अग्रसर पनि भए; तर त्यसको सट्टामा एउटा मिठो चाहना उत्पन्नभयो कि **'आत्मकारणात्'**– शरीरकोलागि र शरीरका सम्बन्धहरूका लागि केही पाइयोस्। उसले पाउनेछ; तर त्यति भोग गरेपछि त्यसले आफूलाई त्यहीं उभेको पाउनेछ, जहाँबाट हिड्न प्रारम्भ गरेको थियो। यसभन्दा ठूलो क्षति के होला? जब शरीर नै नश्वर छ, तब यसको सुखभोगले कहिलेसम्म साथ दिनेछ? उनीहरू आराधना त गर्छन्, तर सट्टामा पापलाई नै खान्छन्।

'पलटि सुधा ते सठ विष लेहीं।' त्यो नष्ट त हुनेछैन तर अगाडि पनि जाने छैन। यसैले श्रीकृष्ण निष्कामभावले कर्म गर्नमा बल दिनुहुन्छ। श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि यज्ञ परमश्रेय दिन्छ र त्यसको रचना महापुरुषहरूद्वारा हुन्छ; तर ती महापुरुष प्रजाको रचनामा किन प्रवृत्त हुन्छन्? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः।।१४।।

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्।।१५।।

सम्पूर्ण प्राणी अन्नबाट उत्पन्न हुन्छन्। **'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्'** (तैत्तरीयोपनिषद्–भृगुवल्ली, २/१) अन्न परमात्मा नै हो। त्यस ब्रह्मपीयूषलाई नै उद्देश्य बनाएर प्राणी यज्ञतिर अग्रसर हुन्छ। अन्नको उत्पत्ति वष्टिबाट हुन्छ। बादलहरूबाट हुने वर्षा होइन, बरू कृपावृष्टिद्वारा। पूर्व संचित यज्ञकर्म नै यस जन्ममा, जहाँबाट साधना छुटेको थियो, त्यहींबाट इष्ट कृपाको रूपमा बर्सन्छ। आजको आराधना भोली कृपाको रूपमा पाइनेछ, यसैले वृष्टि यज्ञबाट हुन्छ। स्वाहा भन्ने र तिल–जौ जलाएपछि नै वृष्टि हुने भए विश्वको अधिकांश मरुभूमि खडेरी भएर किन रहन्थे? उपजाऊ भूमि बन्थे। यहाँ कृपावृष्टि यज्ञको देन हो। यो यज्ञ कर्महरूबाट नै उत्पन्न हुने हो, कर्मद्वारा यज्ञ पूरा हुन्छ।

त्यस कर्मलाई वेदबाट उत्पन्न भएको जान। वेद ब्रह्मस्थित महापुरुषहरूको वाणी हो। जुन तत्व विदित छैन, त्यसको प्रत्यक्ष अनुभूतिको नाम वेद हो, न कि केही श्लोक–संग्रह। वेदलाई अविनाशी परमात्माबाट उत्पन्न भएको जान। भन्न त महात्माहरूले भने; तर उनीहरू परमात्मासँग तद्रूप भैसकेका छन्, उनको माध्यमबाट अविनाशी परमात्मा नै बोल्छ, यसैले वेदलाई अपौरुषेय भनिन्छ। महापुरुषले वेद कहाँबाट पाए? वेद अविनाशी परमात्माबाट उत्पन्न भयो। ती महापुरुष परमात्माको जस्तै रूप हुन्, ती मात्र यन्त्र हुन्, यसैले उनीद्वारा उही बोल्छ। किनकि यज्ञद्वारा नै मनको निरोधकालमा ऊ विदित हुन्छ। यसैले सर्वव्यापी परम अक्षर परमात्मा सधैं यज्ञमा नै प्रतिष्ठित हुन्छ। यज्ञ नै उसलाई पाउने एकमात्र उपाय हो। यसैमा वहाँ जोड (बल) दिनुहुन्छ–

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति।।१६।।

हे पार्थ! जो पुरुष यसै लोकमा मनुष्य-शरीर प्राप्त गरेर यसप्रकार चलाइएको साधन-चक्रको अनुसार क्रिया गर्दैन अर्थात् दैवी सम्पद्को उत्कर्ष, देवताहरूको बृद्धि र परस्पर बृद्धिद्वारा अक्षयधाम प्राप्तगर्नु- यस क्रमको अनुसार जसले क्रिया गर्दैन, इन्द्रियहरूको आरामचाहने त्यो 'पापायु' पुरुष व्यर्थ नै बाँच्दछ।

बन्धुहरू! योगेश्वर श्रीकृष्णले अध्याय दुइमा कर्मको नाम लिनुभयो र यस अध्यायमा भन्नुभयो कि नियत कर्मको आचरण गर यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। यो बाहेक जे जति गरिन्छ, त्यो यसै लोकको बन्धन हो। यसैले सँग-दोषबाट अलग रहेर त्यस यज्ञको पूर्तिको लागि कर्मको आचरण गर। वहाँले यज्ञको विशेषताहरूमाथि प्रकाश पार्नुभयो कि यज्ञको उत्पत्ति ब्रह्माबाट भएको हो। प्रजा अन्नलाई उद्देश्य बनाएर त्यस यज्ञमा प्रवृत्त हुन्छन्। यज्ञ कर्मबाट र कर्म अपौरुषेय वेदबाट उत्पन्न हुन्छ, जबकि वेद-मन्त्रहरूको द्रष्टा महापुरुष नै थिए। यसैले वेद परमात्माबाट उत्पन्न भएको हो। सर्वव्यापी परमात्मा यज्ञमा सधैं प्रतिष्ठित छन्। यस साधन-चक्रको अनुसार जसले क्रिया गर्दैन, त्यो पापायु पुरुष इन्द्रियहरूको सुखचाहने हो, व्यर्थ नै बाँच्छ। अर्थात् यज्ञ यस्तो विधि-विशेष हो, जसमा इन्द्रियहरूको आराम छैन बरू अक्षय सुख छ। इन्द्रियहरूको संयम साथ यसमा लागीपर्ने विधान छ। इन्द्रियहरूको सुख चाहनेहरू पापायु हुन्। अहिलेसम्म श्रीकृष्णले भन्नुभएको छैन कि यज्ञ के हो? तर के यज्ञ गरी नै रहनेछौं वा यसको कुनै बेला अन्त्य पनि हुनेछ? यसमा योगेश्वर भन्नुहुन्छ-

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते।।१७।।

तर जो मनुष्य आत्मामा नै लागेको, आत्मतृप्त र आत्मामा नै सन्तुष्ट छ, उसको लागि कुनै कर्तव्य बाँकी नै रहदैन। यो नै लक्ष्य थियो। जब अव्यक्त, सनातन, अविनाशी, आत्मतत्व प्राप्तभयो, तब अगाडि खोज्ने

कसलाई? यस्तो पुरुषको लागि न कर्मको आवश्यकता छ, न कुनै आराधनाको। आत्मा र परमात्मा एक अर्काका पर्याय हुन्। यसलाई फेरि चित्रण गर्नुहुन्छ–

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः।।१८।।

यस संसारमा त्यस पुरुषलाई कर्म गरेर केही लाभ छैन र न छोडे केही हानि छ, जबकि पहिले आवश्यक थियो। उसको सम्पूर्ण प्राणिहरूमा कुनै स्वार्थ–सम्बन्ध रहदैन। आत्मा नै त शाश्वत, सनातन, अव्यक्त, अपरिवर्तनशील र अक्षय हो। जब उसैलाई नै पाउनुभयो, उसैबाट सन्तुष्ट, उसैबाट तृप्त, त्यसैमा ओत–प्रोत र स्थित हुनुहुन्छ, अगाडि कुनै सत्ता नै रहँदैन भने कसलाई खोज्ने? के पाइनेछ? त्यस पुरुषले कर्म छाडिदिएमा केही हानि पनि छैन; किनकि विकार जसमा अङ्कित हुन्छन्, त्यो चित्त नै रहेन। यसको सम्पूर्ण भूतहरूमा, बाहिरी संसार र आन्तरिक संकल्पहरूको तहमा अलिकति पनि अर्थ रहँदैन। सबैभन्दा ठूलो अर्थ त परमात्मा थियो, जब त्यो नै प्राप्त भयो भने अरूसँग उसको के प्रयोजन होला?

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः।।१९।।

यस स्थितिलाई प्राप्त गर्न तिमी अनासक्त भएर निरन्तर '**कार्यं कर्म**'– जो गर्ने योग्य कर्म हो, त्यस कर्मलाई राम्ररी गर। किनकि अनासक्त पुरुष कर्मका आचरणबाट परमात्मालाई प्राप्त हुन्छ। 'नियत कर्म' र 'कार्यं कर्म' एउटै हुन्। कर्मको प्रेरणा दिंदै वहाँ भन्नुहुन्छ–

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि।।२०।।

जनक भनेको राजा जनक होइन, जनक जन्मदातालाई भनिन्छ। योग नै जनक हो। तपाईको स्वरूपलाई जन्मदिन्छ, प्रकट गर्दछ। योग संयमी प्रत्येक महापुरुष जनक हुन्। यस्तो योग–संयुत धेरै ऋषिहरू '**जनकादयः**'– जनक इत्यादि ज्ञानीजन महापुरुषले पनि '**कर्मणा एव हि संसिद्धिम्**'–

कर्महरूद्वारा नै परमसिद्धि प्राप्त गरेका छन्। परमसिद्धि भनेको परमतत्व परमात्माको प्राप्ति। जनक इत्यादि जति पनि पूर्वमा महर्षि भए, यस 'कार्य कर्म' द्वारा, जुन यज्ञको प्रक्रिया हो, यस कर्मलाई गरेर नै **'संसिद्धिम्'**- परमसिद्धिलाई प्राप्त भएका हुन्। तर प्राप्तिपश्चात् वहाँ पनि लोकसंग्रहलाई हेरेर कर्म गर्नुहुन्छ, लोकहितलाई मानेर कर्म गर्नुहुन्छ। अतः तिमी पनि प्राप्तिको लागि र प्राप्ति पश्चात् लोकनायक बन्नका लागि कार्य कर्म गर्न योग्य छौ। किन?

अहिले श्रीकृष्णले भन्नु भएको थियो कि प्राप्ति पश्चात् महापुरुषलाई कर्म गर्नाले न केही लाभ छ र न छोडे केही हानि नै छ, तापनि लोकसंग्रह, लोकहित व्यवस्थाको लागि उनी राम्रो किसिमले नियत कर्मको नै आचरण गर्नुहुन्छ।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।।२१।।

श्रेष्ठ पुरुष जुन-जुन आचरण गर्दछन्, अरू पुरुष पनि उसकै अनुसार गर्दछन्। त्यो महापुरुष जे जसो प्रमाण गरेर दिन्छ, संसारले उसको अनुसरण गर्छ।

पहिले श्रीकृष्णले स्वरूपमा स्थित, आत्मतृप्त महापुरुषहरूको कार्यकलापमा प्रकाश पार्नु भयो कि उनका लागि कर्म गर्नाले न केही लाभ छ र छोडेपछि न कुनै हानि; तर जनकादि कर्ममा राम्रो किसिमले लागी रहन्थे। यहाँ ती महापुरुषहरूसँग श्रीकृष्ण विस्तारै आफ्नो तुलना गर्नुहुन्छ कि म पनि एउटा महापुरुष हुँ।

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि।।२२।।

हे पार्थ! मलाई तीनवटै लोकहरूमा कुनै कर्तव्य छैन। पछाडि भनी सक्नु भएको छ- त्यस महापुरुषको सबै भूतहरूमा कुनै कर्तव्य छैन। यहाँ भन्नुहुन्छ- तीनवटै लोकहरूमा मेरो कुनै पनि कर्तव्य बाँकी छैन तर थोरै पनि

प्राप्त हुने योग्य वस्तु अप्राप्त छैन, तापनि म कर्ममा राम्ररी लागी रहन्छु। किन?–

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः।।२३।।

किनकि यदि म सावधान भएर केही गरी कर्ममा लागेन भने मानिसहरू मेरो व्यवहारको अनुसार आचरण गर्न लाग्नेछ तब के तपाईको अनुकरण पनि खराब हो? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– हो!

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः।।२४।।

यदि मैले सावधान भएर कर्म गरेन भने यो सबै लोक भ्रष्ट हुनेछ र म **'संकरस्य'**– वर्णसंकरको कर्त्ता हुनेछु तथा यी सबै प्रजाहरूको हनन गर्ने, मार्नेवाला बन्नेछु। स्वरूपमा स्थित महापुरुष सावधान भएर यदि आराधना–क्रममा लागेन भने सबै समाज वहाँको नकल गरेर भ्रष्ट हुनेछ। महापुरुषले त आराधना पुरा गरेर परम नैष्कर्म्यको स्थितिलाई पाएका छन्। उनीहरूले न गरेमा उनको लागि कुनै हानि हुदैन; तर समाजले अहिले आराधना शुरु नै गरेको छैन्। पछि आउने पीढिहरूको मार्ग–दर्शनका लागि नै महापुरुषले कर्म गर्नुहुन्छ, म पनि गर्छु अर्थात् श्रीकृष्ण एउटा महापुरुष हुनुहुन्थ्यो, न कि बैकुण्ठबाट आएका कुनै विशेष भगवान्। उनले भने कि महापुरुषले लोक–सङ्ग्रहको लागि कर्म गर्छ, म पनि गर्छु। यदि गरेन भने मानिसहरूको पतन हुनेछ, सबैले कर्म गर्न छोडेर बस्ने छन्।

मन बडो चंचल छ। यसले सबै कुरा चाहन्छ, मात्र भजन चाहँदैन। यदि स्वरूपस्थ महापुरुष कर्म गर्दैन भने पछिका पीढिहरू पनि देखासिखिले तुरुन्तै कर्म छोड्नेछन्। यिनीहरूले बहाना पाउनेछन् कि वहाँ भजन गर्नुहुन्न, पान खानुहुन्छ, अत्तर लगाउनुहुन्छ, सामान्य किसिमको कुराकानी गर्नुहुन्छ, तापनि महापुरुष भनिन्छन्। यस्तो सोचेर उनीहरू आराधनाबाट अलग हुन्छन् र पतित हुन्छन्। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि यदि मैले कर्म गरेन भने सबै भ्रष्ट हुनेछन् र म 'वर्णसङ्कर'को कर्त्ता बन्नेछु।

महिलाहरू दूषित हुनाले वर्णसङ्कर भएका देखिन्छन्–सुनिन्छन्। अर्जुन पनि यसै भयले विकल थियो कि महिलाहरू दूषित हुनेछन् तब वर्णसङ्कर उत्पन्न हुनेछन्; तर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– यदि म सावधान भएर आराधनामा लागिन भने म वर्णसङ्करको कर्त्ता हुनेछु। वस्तुतः आत्माको शुद्ध वर्ण हो परमात्मा। आफ्नो शाश्वत स्वरूपको पथबाट हट्नु वर्णसङ्करता हो। यदि स्वरूपस्थ महापुरुषले सक्रियता भएर लागी राखेन भने मानिसहरू उसको अनुकरण गरेर क्रियारहित हुनेछन्, आत्मपथबाट अलग हुनेछन्, वर्णसंकर हुनेछन्। उनीहरू प्रकृतिमा हराउने छन्।

महिलाहरूको सतीत्व र नस्लजातको शुद्धता एउटा सामाजिक व्यवस्था हो, अधिकारको प्रश्न हो। समाजको लागि त्यसको उपयोगिता पनि छ, तर माता–पिताको भूलले सन्तानका साधनामा कुनै प्रभाव पर्दैन। '**आपन करनी पार उतरनी।**' हनुमान, व्यास, वशिष्ठ, नारद, शुकदेव, कबीर, ईसा इत्यादि प्रतिष्ठित महापुरुष भए, जबकि सामाजिक कुलीनतासँग यिनीहरूको सम्पर्क छैन। आत्मा आफ्नो पूर्वजन्मका गुण–धर्म लिएर आउँछ। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– '**मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।**' **(१५/७)** मनसहित इन्द्रियहरूबाट जुन कार्य यस जन्ममा हुन्छ, त्यसका संस्कार लिएर जीवात्मा पुरानो शरीरलाई त्यागेर नवीन शरीरमा प्रवेश गर्दछ। यसमा जन्मदाताहरूको के लाग्यो? उसको विकासमा कुनै अन्तर आएन। अतः महिलाहरू दूषित भएर वर्णसङ्कर हुँदैनन्। महिलाहरू दूषित हुने र वर्णसङ्करको कुनै सम्बन्ध छैन। शुद्ध स्वरूपतिर अग्रसर नभएर प्रकृतिमा छरिनु नै वर्णसङ्करता हो।

यदि महापुरुषले सावधान भएर क्रिया (नियत कर्म)मा लागी परेका मानिसहरूबाट क्रिया गराएनन् भने उनी सबै प्रजाको हनन गर्ने र हत्यारा बन्नेछन्। साधना–क्रममा लागेर त्यस मूल अविनाशीको प्राप्ति नै जीवन हो र प्रकृतिमा छरिएर भौंतारिनु मृत्यु हो; तर त्यो महापुरुषले यी सबै प्रजालाई यदि क्रिया–पथमा चलाउँदैन, यी सबै प्रजाको छरिनुलाई रोकेर सत्यपथमा चलाउँदैन, भने त्यो सबै प्रजाको हनन गर्ने हत्यारा हो, हिंसक हो र क्रमशः हिड्दै त्यसमा हिंडाउने शुद्ध अहिंसक हो। गीताको अनुसार शरीरको निधन, नश्वर कलेवरको निधन मात्र परिवर्तन हो, हिंसा होइन।

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम्।।२५।।

हे भारत! कर्ममा आसक्त भएका अज्ञानीजन जसरी कर्म गर्दछन् त्यसरी नै अनासक्त भएका विद्वान, पूर्णज्ञाताले पनि लोक–हृदयमा प्रेरणा र कल्याण–सङ्ग्रह चाहँदै कर्म गरोस्। यज्ञको विधि जानेर र गरेर पनि हामी अज्ञान छौं। ज्ञानको अर्थ हो प्रत्यष्क्ष जानकारी। जबसम्म अलिकति पनि हामी अलग छौं, आराध्य अलग छ, तबसम्म अज्ञान विद्यमान रहन्छ। जबसम्म अज्ञानता छ, तबसम्म कर्ममा आसक्ति रहन्छ। अज्ञानी जति आसक्तिसँग आराधाना गर्दछ, त्यसै प्रकार अनासक्त। जसलाई कर्महरूसँग प्रयोजन छैन भने उसलाई आसक्ति किन हुनेछ? यस्तो पूर्णज्ञाता महापुरुषले पनि लोकहितको लागि कर्म गरोस्, दैवी सम्पद्को उत्कर्ष गरोस्, जसले गर्दा समाज त्यसमा हिड्न सकोस्।

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्।।२६।।

ज्ञानी पुरुषहरूले कर्ममा आसक्ति हुने अज्ञानीहरूको बुद्धिमा भ्रम उत्पन्न गर्नु हुदैन, अर्थात् स्वरूपस्थ महापुरुषले ध्यान दिउन् कि उनको कुनै आचरणबाट पछिका पीढिहरूको मनमा कर्मप्रति अश्रद्धा उत्पन्न नहोस्। परमात्मा–तत्वसँग मिलेका महापुरुषले पनि आफै राम्रो ढंगले नियत कर्म गर्दै उनीहरूबाट पनि गराउनु पर्दछ।

यही कारण थियो कि 'पूज्य महाराजज्यू' बृद्धावस्थामा पनि राती दुई बजे नै उठेर बस्नुहुन्थ्यो। खोक्नथाल्थे, तीन बजे बोल्नथाल्थे– "उठ, माटोका प्रतिमूर्तिहरू।" सबैजना उठेर चिन्तनमा लागेपछि आफू अलिकति पल्टिनुहुन्थ्यो। केही बेरपछि फेरि उठेर बस्नुहुन्थ्यो। भन्दथे– "तिमीहरू सोच्दछौ कि महाराज सुत्नु भएको छ तर म सुतेको छैन, श्वासमा लागेकोछु। बृद्धावस्थाको शरीर छ, बस्नमा कष्ट हुन्छ यसैले म पल्टी रहन्छु, तर तिमीहरूले त स्थिर र सोझो बसेर ध्यानमा लाग्नुपर्छ। जबसम्म तेलको धाराजस्तै श्वासको तागा लाग्दैन, क्रम नटुटोस्, अरू सङकल्पले बीचमा व्यवधान गर्न नसकोस्; त्यति बेलासम्म

सधैं लागिरहनु साधकको धर्म हो। मेरो श्वास त बाँसजस्तै स्थिर उभेको छ।" यही कारण हो कि अनुयायीहरूबाट गराउनका लागि त्यो महापुरुष राम्रो ढंगले कर्ममा लागी रहन्छ। **'जिस गुन को सिखावै, उसे करके दिखावै।'**

यसप्रकार स्वरूपस्थ महापुरुषको पनि कर्तव्य छ कि आफू स्वयं कर्म गर्दै साधकहरूलाई पनि आराधनामा लगाई राखून। साधक पनि श्रद्धापूर्वक आराधनामा लागुन्। तर ज्ञानयोगी होस् अथवा समर्पण भाव भएका निष्काम कर्मयोगी, साधकमा साधनाको अहंकार आउनु हुँदैन। कर्म कसको द्वारा हुन्छ, त्यसलाई हुनुमा कारण को हुन्? यसमाथि श्रीकृष्ण प्रकाश पार्नुहुन्छ–

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते।।२७।।

आरम्भदेखि पूर्तिपर्यन्त कर्म प्रकृतिका गुणहरूद्वारा गरिन्छन्, तापनि अहंकारको कारण विशेष मूढपुरुष 'म कर्त्ता हुँ'– यस्तो मान्छ। यो कसरी मानने कि आराधना प्रकृतिका गुणहरूद्वारा हुन्छ? यस्तो कसले देख्यो? यसमा भन्नुहुन्छ–

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते।।२८।।

हे महाबाहो! गुण र कर्मको विभागलाई **'तत्त्ववित्'**– परमतत्व परमात्माको जानकारी राख्ने महापुरुषहरूले देखे र सम्पूर्ण गुण, गुणहरूमा क्रियाशील छन्– यस्तो मानेर उनी गुण र कर्महरूको कर्त्तापनमा आसक्त हुँदैनन्।

यहाँ तत्वको अर्थ परमतत्त्व परमात्मा हो, न कि पाँच वा पचीस तत्व, जस्तो कि मानिसहरू गणना गर्दछन्। योगेश्वर श्रीकृष्णको शब्दमा तत्व एकमात्र परमात्मा हो, अरू कुनै तत्व छँदैछैन। गुणलाई पार गरेर परमतत्त्व परमात्मामा स्थित महापुरुष गुणहरूको अनुसार कर्महरूको विभाजन देख्न पाउँछन्। तामसी गुण रहेमा उसको कार्य हुनेछ– आलस्य, निद्रा, प्रमाद, कर्ममा प्रवृत्त नहुने स्वभाव। राजसी गुण छ भने आराधनाबाट पछि नहट्ने स्वभाव, शौर्य,

स्वामीभावबाट कर्म हुनेछ र सात्विक गुण कार्यरत भएमा ध्यान, समाधि, अनुभवी उपलब्धि, धारावाही चिन्तन, सरलता स्वभावमा हुनेछ। गुण परिवर्तनशील छ। प्रत्यक्षदर्शी ज्ञानी नै देख्न सक्छ कि गुणका अनुरूप कर्महरूको उत्कर्ष–अपकर्ष हुन्छ। गुणले आफ्नो कार्य गराउँछ, अर्थात् गुण गुणहरूमा क्रियाशील रहन्छन्– यस्तो बुझेर त्यो प्रत्यक्ष द्रष्टा कर्ममा आसक्त हुँदैन। तर जसले गुणको पार पाएको छैन, जो अहिले बाटोमा छ, उसले त कर्ममा आसक्त रहनु छ। यसैले–

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्।।२९।।

प्रकृतिको गुणबाट मोहित भएका पुरुषहरू गुण र कर्ममा क्रमशः पवित्र गुणहरूमा उन्नति देखेर त्यसमा आसक्त हुन्छन्। ती राम्रो ढंगले नबुझ्ने '**मन्दान्**'– अल्छी गर्नेहरूलाई ज्ञानीहरूले हतोत्साहित न गरुन् बरू प्रोत्साहन देउन्; किनकि कर्म गरेर नै उनीहरूले परम नैष्कर्म्यको स्थिति पाउने छन्। आफ्नो शक्ति र स्थितिको आकलन गरेर कर्ममा प्रवृत्त हुने ज्ञानमार्गी साधकहरूले कर्मलाई गुणको देन मान्नु पर्छ, आफूलाई कर्त्ता मानेर अहंकारी बन्नु हुँदैन; पवित्र गुणलाई प्राप्त गरेर त्यसमा आसक्त हुनु हुँदैन। तर निष्काम कर्मयोगीले कर्म र गुणको विश्लेषणमा समय दिने कुनै आवश्यकता छैन। कुन गुण आउने–जाने गरी रहेको छ, यो देख्नु इष्टको जिम्मेवारी हुन्छ। गुणहरूको परिवर्तन र क्रमिक उत्थानलाई उसले इष्टको देन मान्दछ। अतः कर्त्तापनको अहंकार वा गुणमा आसक्ति हुने समस्या उसको लागि रहँदैन, जबकि निरन्तर त्यसमा लागी रहन्छ। यसैमा युद्धको स्वरूप बताउँदै श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः।।३०।।

यसैले अर्जुन! तिमी '**अध्यात्मचेतसा**'– अन्तरात्मामा चित्तलाई निरोध गरेर, ध्यानस्थ भएर, सम्पूर्ण कर्महरूलाई मलाई अर्पण गरेर आशारहित, ममतारहित र सन्तापरहित भएर युद्ध गर। जब चित्त ध्यानमा स्थित छ, अलिकति पनि कतै आशा छैन, कर्ममा ममत्व छैन, असफलताको सन्ताप छैन भने त्यो

पुरुषले कस्तो युद्ध गर्नेछ। जब सबैतिरबाट चित्त खुम्चिएर हृदय-देशमा निरुद्ध हुँदै गइरहेको छ भने ऊ किन युद्ध गर्नेछ, कोसँग र त्यहाँ को छ? वास्तवमा जब तपाई ध्यानमा प्रवेश गर्नुहुनेछ, त्यही बेला युद्धको वास्तविक स्वरूप शुरु हुनेछ, तब काम-क्रोध, राग-द्वेष, आशा-तृष्णा इत्यादि विकारहरूको समूह, विजातीय प्रवृत्तिहरू जो 'कुरु' कहलाउँछ, संसारमा प्रवृत्ति दिइरहन्छ। बाधाको रूपमा भयंकर आक्रमण गर्दछन्। यिनीहरूबाट पार पाउनु नै युद्ध हो। यिनीहरूलाई समाप्त गर्दै अन्तरात्मामा केन्द्रित हुनु, ध्यानस्थ हुँदै जानु नै यथार्थ युद्ध हो। यसैमा फेरि जोड (बल) दिनुहुन्छ-

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः।।३१।।

अर्जुन! जो सुकै मानिस दोषदृष्टि रहति भएर, श्रद्धाभाव समर्पणसँग संयुक्त भएर सधैं मेरो यस मतानुसार आचरण गर्दछ कि 'युद्ध गर' ती पुरुषहरू पनि सम्पूर्ण कर्महरूबाट छुटकारा पाउँछन्। योगेश्वरको यो आश्वासन कुनै हिन्दू, मुसलमान वा ईसाईको लागि होइन, मानवमात्रको लागि हो। उनको मत छ कि युद्ध गर- यसबाट यस्तो प्रतीत हुन्छ कि यो उपदेश युद्ध गर्नेहरूको लागि हो। अर्जुनको अगाडि सौभाग्यले विश्वयुद्धको संरचना थियो, तपाईको अगाडि त कुनै युद्ध छैन, तपाई गीताको पछि किन लाग्नु भएको छ; किनकि कर्महरूबाट छुटकारा पाउने उपाय त युद्धगर्नेहरूको लागि हो। तर यस्तो केही पनि छैन। वस्तुतः यो अन्तर्देशको युद्ध हो। क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको, विद्या र अविद्याको, धर्मक्षेत्र र कुरुक्षेत्रको सङ्घर्ष हो। तपाई जसो-जसो ध्यानमा चित्तलाई निरोध गर्नुहुनेछ, विजातीय प्रवृत्ति बाधाको रूपमा प्रत्यक्ष हुनेछ, भयंकर आक्रमण गर्नेछ। त्यसको शमन गर्दै चित्तको निरोध गर्दैजानु नै युद्ध हो जो दोषदृष्टि रहति भएर श्रद्धाले यस युद्धमा संलग्न हुन्छ, त्यो कर्मको बन्धनबाट, आवागमनबाट राम्रो ढंगले छुटकारा पाउँदछ। जो यस युद्धमा प्रवृत्त हुँदैन, उसको के गति हुनेछ? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ-

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः।।३२।।

जो दोषदृष्टि भएको '**अचेतसः**'- मोह-निशामा अचेत मानिसहरू मेरो यस मतको अनुसार क्रिया गर्दैनन् अर्थात् ध्यानस्थ भएर आशा, ममता, सन्तापरहित भएर समर्पणको साथ युद्ध गर्दैन, '**सर्वज्ञानविमूढान्**'- ज्ञान-पथमा सर्वथा मोहित ती मानिसहरूलाई तिमी कल्याण भ्रष्ट भएको जान। जब यो नै सही हो भने मानिसहरू किन गर्दैनन्? यसमा भन्नुहुन्छ-

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति।।३३।।

सबै प्राणी आफ्नो प्रकृतिलाई प्राप्त हुन्छन्, आफ्नो स्वभावबाट परवश भएर कर्ममा भाग लिन्छन्। प्रत्यक्षदर्शी ज्ञानी पनि आफ्नो प्रकृतिको अनुसार चेष्टा गर्दछन् प्राणी आफ्नो कर्ममा क्रियाशील हुन्छन् र ज्ञानी आफ्नो स्वरूपमा। जसका प्रकृतिको जस्तो दबाव छ, त्यस्तै नै कार्य गर्दछ। यो स्वयंसिद्ध छ। यसमा निराकरण कसैले के गर्नेछ? यही कारण हो कि सबै मानिस मेरो मतानुसार कर्ममा प्रवृत्त हुन् पाउदैनन्। उनीहरू आशा, ममता, संतापको, अर्को शब्दमा राग-द्वेषको त्याग गर्न सक्दैन् जसले गर्दा कर्मको सम्यक् आचरण हुन पाउदैन। यसैलाई अझै स्पष्ट गर्नुहुन्छ र अर्को कारण भन्नुहुन्छ-

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ।।३४।।

इन्द्रिय र इन्द्रियहरूको भोगमा राग र द्वेष स्थित छन्। यी दुबैको वशमा हुनु हुँदैन, किनकि यस कल्याणमार्गमा कर्महरूबाट छुटिने प्रणालीमा यी राग र द्वेष दुर्धर्ष शत्रु हुन्, आराधनालाई अपहरण गरी लिएर जान्छन्। जब शत्रु भित्र छन्, तब बाहिर कोही कसैसँग, किन लड्नेछ? शत्रु त इन्द्रिय र भोगहरूको संसर्गमा छन्, अन्तःकरणमा छन्। अतः यो युद्ध पनि अन्तःकरणको युद्ध हो; किनकि शरीर नै क्षेत्र हो, जसमा सजातीय र विजातीय दुबै प्रवृत्तिहरू, विद्या र अविद्या रहन्छन्, जुन मायाका दुई अँग हुन्। यिनै प्रवृत्तिहरूबाट पारपाउनु, सजातीय प्रवृत्तिलाई साधेर विजातीयको अन्त्यगर्नु युद्ध हो। विजातीय समाप्त भएपछि सजातीयको उपयोग समाप्त हुन्छ। स्वरूपको स्पर्श गरेर सजातीयको

पनि त्यसैको अन्तरालमा विलय हुनु, यसप्रकार प्रकृतिको पार पाउनु युद्ध हो, जो ध्यानमा नै सम्भव छ।

राग-द्वेषको शमनमा समय लाग्छ, यसैले धेरै जसो साधक क्रियालाई छाडेर एक्कासी महापुरुषको नक्कल गर्नलाग्छ। श्रीकृष्ण यसबाट सावधान गर्नु हुन्छ-

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।।३५।।

एउटा साधक दस वर्षदेखि साधनामा लागेको छ र दोस्रो आजै साधनामा प्रवेश गरेको छ, दुबैको क्षमता एक-जस्तो हुँदैन। प्रारम्भिक साधकले यदि उसको नक्कल गर्छ भने नष्ट हुनेछ। यसैमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- राम्ररी आचरण गरिएको अर्काको धर्मभन्दा गुणरहित भए पनि आफ्नो धर्म धेरै उत्तम हो। स्वभावबाट उत्पन्न कर्ममा प्रवृत्तहुने क्षमता स्वधर्म हो। आफ्नो क्षमतानुसार कर्ममा प्रवृत्तहुने साधक कुनै न कुनै दिन पार पाउनेछ। अतः स्वधर्माचरणमा मर्नु पनि परम कल्याणकारक हो। जहाँबाट साधन छुट्नेछ, शरीर मिलेपछि त्यहींबाट फेरि प्रारम्भ हुनेछ। आत्मा त मर्दैन। (शरीर) वस्त्र परिवर्तन गरेमा तपाईका बुद्धि-विचार परिवर्तन त हुँदैन? आफूभन्दा श्रेष्ठ जस्तो स्वाङ्ग बनाएमा साधक भयलाई प्राप्त हुनेछ। भय प्रकृतिमा हुन्छ परमात्मामा हुँदैन। प्रकृतिको आवरण अझैं बाक्लो हुनेछ।

यस भगवत्पथमा नक्कलको बाहुल्य छ। 'पूज्य महाराजज्यू'लाई एक पटक आकाशवाणी भएको थियो कि 'अनुसुइया' गएर बस्नोस्, तब जम्मूबाट चित्रकूट आए र अनुसुइयाको घनघोर जंगलमा निवास गर्नलागे। धेरै महात्मा उताबाट आउने-जाने गर्दथे। एउटाले देखे कि परमहंसजी दिगम्बर, नङ्ग-धङग निवास गर्छन्, उनको सम्मान छ, तब चाँडै उनले लंगोटी फ्याँकिदिए, दण्ड-कमण्डल कुनै अरू महात्मालाई दिए र दिगम्बर भए। केही समयपछि आएर देखे, परमहंसज्यू मानिसहरूसँग कुराकानी गर्नुहुन्छ, गाली-गलौज पनि दिनुहुन्छ। महाराजजीको आदेश भएको थियो कि भक्तहरूको कल्याणार्थ

केही गाली पनि दिनेगर्नु, यस पथका पथिकहरूको देखरेख गरी रहनू। महाराजज्यूको नक्कल गरेर त्यो महात्मा पनि गाली गर्नलागे, तर यसको बदलामा मानिसहरू पनि केही न केही भनी हाल्थे। महात्माले भन्नलागे– त्यहाँ कोही बोलदैन, यहाँ त जबाब दिन्छन्।

एक–दुई वर्षपछि फर्केत देखे कि परमहंसज्यू गद्दीमा बस्नुभएको छ, मानिसहरू पंखा हम्की रहेछन्, चँवर चली रहेछ। यसले जंगलको एउटा खण्डहरमा खाट मगायो, गद्दा ओछयाउन लगायो र चँवर चलाउनका लागि दुइजनालाई नियुक्त गरे। प्रत्येक सोमवार भीड लगाउन लागे– केटा चाहिएमा पचास रुपियाँ, केटी चाहिएमा पचीस रुपियाँ। तर '**उघरे अन्त न होइ निबाहू**'– एक महीनामा नै अपमानित भएर हिडे। यस भगवत्पथमा नक्कलले साथ दिंदैन। साधकले स्वधर्मको नै आचरण गर्नुपर्छ।

स्वधर्म के हो? अध्याय दुईमा श्रीकृष्णले स्वधर्मको नाम लिनुभएको थियो कि स्वधर्मलाई पनि देखेर तिमी युद्ध गर्ने योग्यछौ। क्षत्रियको लागि योभन्दा ठूलो कल्याणकारी मार्ग नै छैन। स्वधर्ममा अर्जुन क्षत्रिय पाइन्छ। सङ्केत गऱ्यो कि अर्जुन! जो ब्राह्मण हो, वेदको उपदेश उनको लागि क्षुद्र जलाशय तुल्य छ। तिमी वेदबाट माथि उठ र ब्राह्मण बन अर्थात् स्वधर्ममा परिवर्तन सम्भव छ। त्यहाँ फेरि भने कि राग–द्वेषको वशमा नहोऊ, यिनीलाई काट। स्वधर्म श्रेयस्कर हो– यसको यो आशय होइन कि अर्जुनले कुनै ब्राह्मणको नक्कल गरेर उस्तै वेशभूषा बनाई लेओस्।

एउटै कर्मपथलाई महापुरुषले चार श्रेणीहरूमा विभाजित गरिदिए– निकृष्ट, मध्यम, उत्तम र अति उत्तम। यी श्रेणीका साधकहरूलाई क्रमशः शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय र ब्राह्मणको संज्ञा दिए। शूद्रको क्षमताबाट कर्मको आरम्भ हुन्छ र साधना–क्रममा त्यही साधक ब्राह्मण बन्छ। यसभन्दा पनि अगाडि जब त्यो परमात्मामा प्रवेश पाउँछ तब– '**न ब्राह्मणो न क्षत्रियः न वैश्यो न शूद्रः, चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहं।**' त्यो वर्णबाट माथि हुन्छ। यही कुरा श्रीकृष्ण पनि भन्नुहुन्छ कि '**चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्**'– चारवटै वर्णको रचना मैले गरें। तब के जन्मको आधारमा मानिसलाई विभाजित गर्नुभयो? होइन,

'गुणकर्म विभागशः'- गुणहरूको आधारमा कर्म बाँडियो। कुन कर्म? के सांसारिक कर्म? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- होइन, नियत कर्म। नियत कर्म के हो? त्यो हो यज्ञको प्रक्रिया, जसमा हुन्छ- श्वासमा प्रश्वासको हवन, प्रश्वासको श्वासमा हवन, इन्द्रिय संयम इत्यादि, जसको शुद्ध अर्थ हो- योग-साधना, आराधना। आराध्यदेवसम्म पुऱ्याउने विधि-विशेष नै आराधना हो। यस आराधना-कर्मलाई नै चार श्रेणीहरूमा बाँडियो। जस्तो क्षमतावाला पुरुष छ, त्यसले त्यही श्रेणीबाट प्रारम्भ गर्नु पर्दछ, यो नै सबैको आ-आफ्नो स्वधर्म हो। यदि उसले उन्नत श्रेणीवालाको नक्कल गऱ्यो भने भयलाई प्राप्त हुनेछ। सर्वथा नष्ट त हुँदैन; किनकि यसमा बीजको नाश हुँदैन। हो, त्यो प्रकृतिको दबावले भयाक्रान्त, दीन-हीन अवश्य हुनेछ। शिशु कक्षाको विद्यार्थी स्नातक कक्षामा बस्न लाग्यो भने के त्यो स्नातक बन्नेछ? त्यो प्रारम्भिक वर्णमालाबाट पनि वंचित रहनेछ। अर्जुन प्रश्न गर्छ कि मानिस स्वधर्मको आचरण किन गर्न पाउँदैन?-

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः।।३६।।

हे श्रीकृष्ण! फेरि यो पुरुष जबरदस्ती घिसारेर लगाए जस्तै न चाहँदा पनि कसको प्रेरणाले पापको आचरण गर्दछ? तपाईको मतानुसार किन चल्न सक्दैन? यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ-

श्रीभगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्।।३७।।

अर्जुन! रजोगुणबाट उत्पन्न यो काम र क्रोध अग्निसमान भोग भोग्नेले कहिलै तृप्त नहुनेहरू ठूलो पापी हुन्। काम-क्रोध, राग-द्वेषका नै पूरक हुन्, अहिले जसको मैले चर्चा गरेको छु, यस विषयमा तिमी यिनीलाई नै शत्रु जान। अब यसको प्रभाव भन्नु हुन्छ-

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्।।३८।।

जस्तै धूवाँबाट अग्नि र मैलबाट ऐना ढाकिन्छ, जस्तो झिलीबाट गर्भ ढाकिन्छ ठीक यस्तै प्रकारले काम-क्रोध आदि विकारहरूबाट ज्ञान ढाकिएको छ। भिजेको काठलाई जलाएमा धूवाँ नै धूवाँ हुन्छ, आगो भएर पनि ज्वाला (लप्को) रूप लिन पाउँदैन। मैलबाट ढाकेको ऐनामा जसरी प्रतिबिम्ब स्पष्ट हुँदैन, झिल्लीको कारण जसरी गर्भ ढाकिएको रहन्छ, त्यसैप्रकार यी विकारहरू रहदा परमात्माको प्रत्यक्ष ज्ञान हुँदैन।

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च।।३९।।

कौन्तेय! आगो समान भोगहरूबाट तृप्त नहुनेवाला, ज्ञानीहरूको निरन्तर बैरी यस कामले ज्ञान छोपिएको छ। अहिले श्रीकृष्णले काम र क्रोध दुई शत्रु भन्नुभयो। प्रस्तुत श्लोकमा वहाँले मात्र एउटा शत्रु कामको नाम लिनु हुन्छ। वस्तुतः काममा क्रोधको अन्तर्भाव छ। कार्य पूर्ण भएपछि क्रोध समाप्त हुन्छ तर कामना साप्त हुँदैन। कामना-पूर्तिमा व्यवधान पर्नासाथ क्रोध फेरि जागेर आउँछ। कामका अन्तरालमा क्रोध पनि निहित छ। यस शत्रुको निवास कहाँ छ? यसलाई कहाँ खोज्ने? निवास थाहा भएमा यसलाई समूल नष्ट गर्नमा सुविधा हुनेछ। यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ-

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम्।।४०।।

इन्द्रियहरू, मन र बुद्धि यसको वास-स्थान कहलाउँछ। यो काम यी मन, बुद्धि र इन्द्रियहरूद्वारा नै ज्ञानलाई आच्छादित गरेर जीवात्मालाई मोहमा पार्दछ।

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्।।४१।।

यसैले अर्जुन! तिमी पहिले इन्द्रियहरूलाई '**नियम्य**'- वशमा गर; किनकि शत्रु त यसका अन्तरालमा लुकेको छ। त्यो तिम्रो शरीरभित्र छ। बाहिर खोजेमा त्यो कतै पनि पाइने छैन। यो हृदय-देशको, अन्तर्जगत्‌को लडाई हो। इन्द्रियहरूलाई वशमा राखेर, ज्ञान विज्ञानको नाश गर्ने यस पापी कामलाई नै मार। काम सोझै पकडमा आउँदैन, अतः विकारहरूको निवास-स्थानलाई नै घेराउ गर, इन्द्रियहरूलाई नै संयत गर।

तर इन्द्रियहरू र मनलाई संयतगर्नु धेरै कठिन छ। के यो हामी गर्न सक्दछौं? यसमा श्रीकृष्ण तपाईको सामर्थ्य बताउँदै प्रोत्साहित गर्नुहुन्छ-

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः।।४२।।

अर्जुन! यस शरीरभन्दा तिमी इन्द्रियहरूलाई पर अर्थात् सूक्ष्म र बलवान् जान। इन्द्रियहरूदेखि पर मन छ, यो त्योभन्दा पनि बलवान् छ। मनभन्दा पर बुद्धि छ र जो बुद्धिदेखि पनि धेरै पर छ त्यो तिम्रो आत्मा छ। त्यही नै तिमी हौ। यसैले इन्द्रियहरू, मन र बुद्धिको निरोध गर्नमा तिमी सक्षम छौ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्।।४३।।

यसप्रकार बुद्धिदेखि पर अर्थात् सूक्ष्म र बलवाने आफ्नो आत्मालाई जानेर, आत्मबललाई सम्झेर, बुद्धिले आफ्नो मनलाई वशमा गरेर अर्जुन! यस कामरूपी दुर्जय शत्रुलाई मार। आफ्नो शक्तिलाई सम्झेर यस दुर्जय शत्रुलाई मार। काम एक दुर्जय शत्रु हो। इन्द्रियहरूले यो आत्मालाई मोहित गर्दछ। तब आफ्नो शक्ति सम्झेर, आत्मालाई बलवाने सम्झेर कामरूपी शत्रुलाई मार। भन्ने आवश्यकता छैन कि यो शत्रु आन्तरिक हो र 'युद्ध' पनि अन्तर्देशको नै हो।

निष्कर्ष-

धेरै जसो गीताप्रेमी व्याख्याकारहरूले यस अध्यायलाई 'कर्मयोग' नाम दिइएका छन्, तर यो तर्कसंगत छैन। दोस्रो अध्यायमा योगेश्वरले कर्मको नाम

लिनुभयो। उनले कर्मको महत्वलाई प्रतिपादन गरेर त्यसमा कर्म–जिज्ञासा जागृत गरे र यस अध्यायमा वहाँले कर्मलाई परिभाषित गरे कि यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। सिद्ध छ कि यज्ञ कुनै निर्धारित दिशा हो। यसको अतिरिक्त जे केही पनि गरिन्छ, त्यो यसै लोकको बन्धन हो। श्रीकृष्ण जे भन्नु हुनेछ, त्यो कर्म **'मोक्ष्यसेऽशुभात्'** संसार–बन्धनबाट छुटकारा दिलाउने कर्म हो।

श्रीकृष्णले यज्ञको उत्पत्ति भन्नुभयो। त्यसले के दिन्छ? उसको विशेषताहरूका चित्रण गर्नुभयो। यज्ञ गर्नलाई जोड दिनुभयो। वहाँले भन्नुभयो– यस यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो। जसले गर्दैनन्, ऊ पापायु, आराम चाहनेहरू व्यर्थ बाँच्दछन्। पूर्वका महर्षिहरूले पनि यसलाई गरेर नै नैष्कर्म्य सिद्धि पाएका थिए। उनीहरू आत्मतृप्त छन्, उनको लागि कर्मको आवश्यकता छैन्। तापनि पछिको पीढीहरूको मार्ग–दर्शनको लागि उनीहरू पनि कर्ममा राम्ररी लागी रहन्थे। ती महापुरुषहरूसँग श्रीकृष्णले आफ्नो तुलना गर्नुभयो कि मलाई पनि अब कर्मसँग कुनै प्रयोजन छैन; तर म पनि पछिका पीढीहरूका हितका लागि कर्ममा लागी रहन्छु। श्रीकृष्णले स्पष्टतः आफ्नो परिचय दिनुभयो कि उनी एउटा योगी थिए।

वहाँले कर्ममा प्रवृत्त साधकहरूलाई चलायमान न गर्न भन्नुभयो; किनकि कर्म गरेर नै ती साधकलाई स्थिति प्राप्त गर्नुछ। यदि गर्ने होइनन् भने नष्ट भएर जानेछन्। यस कर्मको लागि ध्यानस्थ भएर युद्ध गर्नुछ। आँखाहरू बन्द छन्, इन्द्रियहरूबाट समेटिएर चित्तको निरोध भयो भने युद्ध कस्तो? त्यस समय काम–क्रोध, राग–द्वेष बाधक हुन्छन्। यी विजातीय प्रवृत्तिहरू माथि विजय पाउनुनै युद्ध हो। आसुरी सम्पद्, कुरुक्षेत्र विजातीय प्रवृत्तिलाई विस्तार–विस्तारै हटाउँदै ध्यानस्थ हुँदै जानु नै युद्ध हो। वस्तुतः ध्यानमा नै युद्ध छ। यो नै यस अध्यायको सारांश हो, जसमा न कर्म बतायो न यज्ञ। यदि यज्ञ समझमा आयो भने कर्म पनि समझमा आउनेछ। अहिले त कर्मको बारेमा बुझाइएकै छैन।

यस अध्यायमा मात्र स्थितप्रज्ञ महापुरुषको प्रशिक्षणात्मक पक्षमा जोड दिइयो। यो त गुरुजनहरूको लागि निर्देश हो। उनीहरूले नगरे पनि केही क्षति

हुँदैन; र न यस्तो गर्नमा वहाँहरूका आफ्नो कुनै लाभ नै छ; तर जुन साधकहरूलाई परमगति अभीष्ट छ, उसका लागि विशेष केही भन्दै भनिएन भने, यो 'कर्मयोग' कसरी हो? कर्मको स्वरूप पनि स्पष्ट छैन, जसलाई गर्न सकियोस्; किनकि 'यज्ञको प्रक्रिया नै कर्म हो' अहिलेसम्म वहाँले यति नै भन्नुभयो। यज्ञको बारेमा भन्नुभएन। कर्मको स्वरूप स्पष्ट भएको छैन। हो, युद्धको यथार्थ चित्रण गीतामा यहाँ नै पाइन्छ।

सम्पूर्ण गीतामा दृष्टिपात् गरौं, अध्याय दुइमा भन्नुभयो कि शरीर नाशवान् छ; अतः युद्ध गर। गीतामा युद्धको यही ठोस कारण बताइयो। आगाडि ज्ञानयोगको संदर्भमा क्षत्रियका लागि युद्ध नै कल्याणको एकमात्र साधन बताइयो र भनियो कि यो बुद्धि तिम्रो लागि ज्ञानयोगका विषयमा भनिएको हो। कुन बुद्धि? यो नै कि हार–जीत दुबै दृष्टिहरूमा लाभ नै छ– यस्तो सम्झेर युद्ध गर। फेरि अधयाय चारमा भनियो कि योगमा स्थित रहेर हृदयमा स्थित आफ्नो यस सँशयलाई ज्ञानरूपी तरवारले काट। त्यो तरवार योगमा छ। अध्याय पाँचदेखि दससम्म युद्धको चर्चा पनि छैन। एघारौं अध्यायमा मात्र यति भनियो कि यी शत्रु मबाट पहिले नै मारिएका छन्, तिमी निमित्त मात्र भएर मात्र उभी राख। यशलाई प्राप्त गर। यी तिमीबिना पनि मारिएका छन्, तिमी यो मुर्दालाई नै मार।

अध्याय पन्ध्रमा संसार सुविरुढ मूल भएको पीपलको रुख जस्तो भनियो; जसलाई असँगतारूपी शस्त्रले काटेर त्यस परमपदलाई खोज्ने निर्देश पाइयो। अगाडिको अध्यायहरूमा युद्धको उल्लेख छैन। हो, अध्याय सोह्रमा असुरहरूको चित्रण अवश्य छ, जो नरकगामी हुन्। अध्याय तीनमा नै युद्धको विशद् चित्रण छ। श्लोक ३० देखि श्लोक ४३ सम्म युद्धको स्वरूप, उसको अनिवार्यता, युद्ध नगर्नेहरूको विनाश, युद्धमा मारिने शत्रुहरूको नाम, उनलाई मार्नको लागि आफ्नो शक्तिको आह्वान र निश्चय नै उनलाई काटेर फ्याँक्ने कुरामा जोड दिइयो। यस अध्यायमा शत्रु र शत्रुको आन्तरिक स्वरूप स्पष्ट छन्, जसको विनाशको प्रेरणा दिइएको छ। अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'शत्रुविनाशप्रेरणा' नाम तृतीयोऽध्यायः।।३।।

यसप्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवम् ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनका संवादमा 'शत्रु विनाश–प्रेरणा' नामक तेस्रो अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भवगद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'शत्रुविनाशप्रेरणा' नाम तृतीयोऽध्यायः।।३।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भवगद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'शत्रु विनाश–प्रेरणा' नामक तृतीय अध्याय समाप्त हुन्छ।

।। हरिः ॐ तत्सत् ।।